

RÉDEI KÁROLY

Szófejtések*

The etymologies of the following words are discussed: 342 Vogul *siymaŋ* 'beautiful'; 343 Vogul-Ostyak *por* 'the name of an exogamous group'; 344. Ostyak *kašəŋ* 'each, every'; 345. Ostyak *tōwəl* 'stern, poop'; 346. Ostyak *vantas-*, *-aš-*, 'to fight (with sy)'; 347. Zyrian *ežes* 'door'; 348. Zyrian *kabackej jegar* 'drunkard, pub-crawler'; 349: Zyrian *lamba* 'with hanging ears (dog)'; 350. Mordvin *čudi-ved* 'river'.

342. Vogul *siymaŋ* 'szép; schön (?)'

A vog. Szo *siymaŋ* 'schön (?)' szót Steinitz (DEWOS 1299) ?-lel az ismeretlen jelentésű osztj. *sujmaŋ*, *suimaŋ*, *siumaŋ* stb. szóval egyeztette. Az osztják szó a folklórban a *nem* 'Name' és *sij* 'Ruf' parallelkifejezéseként ismeretes. A két szónak csak akkor lehet köze egymáshoz, ha jelentésük 'schön', 'berühmt' avagy ehhez hasonló lehetett (l. Widmer 2000: 157). A *-məŋ*, *-miŋ*, *-maŋ* gyakori denominális és deverbális névszóképző a vogulban és az osztjában (Sauer 1967: 35–36; Riese 2001: 90–91).

Amennyiben a vog. *siymaŋ* jelentése 'szép'; 'schön' (volt), akkor a *siŋ-* tö egyeztethető a következő szócsaláddal: finn *siva* 'hübsch, nett, niedlich', *siveä* 'tugendhaft, sittsam; hübsch, sauber, schön'; osztj. (KT 835) V *süŋ*, Trj. *siŋ*. 'Schönheit', V *sükəŋ* 'schön, hübsch (Mensch)' < *siwa* 'sauber' FU (UEW 481).

343. Vogul–osztják *por* 'frátriaelnevezés; Name einer der beiden Phatrien'

1. Minden vogul és osztják tagja egy-egy nemzetségnek és egyúttal beletartozik a két exogám frátria (*moš*, *mošs-* ~ *por*) valamelyikébe. A népmesék és -mondák tanúsága szerint a *moš* frátriára a jó, okos, művelt tulajdonságok jellemzőek, ezzel szemben a *por* testesíti meg a gonosz, ostoba, műveletlen emberi vonáso-

* „Szófejtések” című sorozatom néhány etimológiája másutt jelent meg. Ezeket besorolva cím szerint és a forrás feltüntetésével itt adom meg: 334. Magyar *hisz* 'glauben': Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére. FUD 8/2001: 501–504; 335. Zürjén *ten* 'neulicgh, unlängst, gestern', 336. Osztják *mōxa* 'früher': Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére. Fenno-Ugrica Pázmániensia 1/2003: 202–205; 337. Magyar *ró* 'einkerben', Osztják 338. *si rūwn* 'danach, dann', 339. Zürjén *uš-jez* 'Schuld, Anleihe', 340. Cseremis *mardež* 'Wind'. 341. Lapp *boares* 'alt': Ünnepi könyv Honti László tiszteletére.

kat. A *moś* (*mońś-*) < **mańś* az ugor etnogenézis fontos szava. Ezen frátria tagjai alkotják az ugarság kulturálisan magasabb (mondhatnánk: előkelőbb) komponensét. Bizonyára ez volt az ugorok ősi neve: osztj. V *mańt'*, I *mońt'*, O *maś* 'Name der einen ostj. Phratric; vog. T *māńćī*, AK *mōńś*, P *māńś*, Szo *mańsi* 'vogul', KL *māńś* 'a vogulok és osztjások közös népeve; gemeinsamer Volkname der Wogulen und Ostjaken'; m. *magy-*: *magyar* 'Ungar' (UEW 866–867).

A másik frátria, a *por* valamely északkeurázsiai halász-vadász törzs neve lehetett. Erre utalhat az amerikanoid antropológiai (csukcs) típus előfordulása a voguloknál és az osztjokoknál. Az obi-ugor nemzetségi rendszerre vonatkozóan I. Černecov 1949; Steinitz 1980: 92–107. A továbbiakban a *por* frátrianév etimológiájáról szólok. Az ide vonatkozó nyelvi adatok: vog. (Černecov – Černecova 1949) *por mahum* 'фратрия пор', (WWb) É KL *por* 'a vogulok egyik nemzetségének neve; Name einer wog. Sippe'; osztj. (DEWOS 1195–1196) V Vj Trj Ko Kr C *pār-*, Ni Šerk Kaz Szin *pōr-*, O *pār-* 'Name einer der beiden Phratricen, in denen die nordostj. exogamen gentes od. Sippen zusammengefaßt sind'. – A vog. *por* esetleg az osztjából való átvétel (DEWOS i. h.).

2. Véleményem szerint az obi-ugor **pār* egy ős- vagy óiráni **para* 'távoli, idegen, ellenséges; fern, fremd, Fremder, Feind' alak átvétele lehet, vö. óind *pārah* 'ferner, jenseitig, früher, später, fremd, feindlich', aw. *para-* 'später, entfernter, höher, ném. *fern* stb. (Mayrhofer 2: 214–215). Jelentéstani szempontból tehát 'idegen, ellenség; fremd, Fremder, Feind' → 'frátriaelnevezés; Name einer (ursprünglich fremden) Phratric'. Hasonló jelentésváltozás mehetett végbe a következő szócsaládban is: **orja* 'Sklave' FP → finn *orja* 'Sklave, Sklavin' stb.? < (korai) ősrja: óind. *ārya-* 'Arier' stb. (UEW 721). A FP-ben a következő jelentésváltozás mehetett végbe: 'arischer Fremdling (aus dem Süden)' → '?Gast' → 'Sklave, Diener' → 'Verwandte(r) (durch die Ehe)'.

3. Munkácsi (1910: 0287–0288) és rá hivatkozva Steinitz is (1980: 99) megjegyzi, hogy a votjások a cseremiszeket *por* elnevezéssel illetik: (Munk) Sz K *por* 'cseremis; Tscheremisse', (Wichm–Korh) G M J MU Uf *por* 'Tscheremisse' (M J MU, Uf)', Knallen des Frostes (G)', *por-vožo* (bei den Südvojaken) 'ein böser Wassergeist' (vielleicht zu *por*¹). A votj. *por* őspერი **pōr* (<előperi **pār*) alakra vezethető vissza. Ez viszont egy ó- vagy középiráni **para* (>**pārā*) alakból származhat. Jelentése szintén 'idegen, ellenség; fremd, Fremder, Feind' lehetett.¹

¹ Idézet Gulyától (2003: 82): „...a finn-permi **o* egy (ős)iráni **o*-állapotot, míg az ugor **a* egy (ős)iráni **a*-s forrást reprezentál.” Ez a megfogalmazás valóban „nem több, mint nyelvészíróasztal mellett született spekuláció” (i. h. 80). Az idézet rész velejéig téves: az indoeurópai (iráni) vokalizmus egyik alaptézise az, hogy az ieur. **ē*, **ō*, **ā* triász az árjában egybeesett (*ā*), következésképpen az ősirániban óiráni, középiráni, újiráni folytatásban az indoeurópai vokálisok helyén csupán egyetlen, kettős kvantitású magánhangzóval (*ā* és *ā̄*) – majd megrövidülve **a* (> *ā*) vokállissal – lehet számolni (Rédei 1986: 22).

344. Osztják *kašəŋ* 'minden; jeder'

Az osztj. (DEWOS 585) VT *käčəŋ* J *káčəŋ*, Ni Šerk Kaz Szin *kašəŋ*, O KoP Kr C *käsəŋ* 'fröhlich, lustig (KoP–O), angenehm (Ni Kaz O); любой (Ni.–O); каждый; jeder (VT DN, KoP Kr Šerk Szin)' melléknevet Steinitz szótárában a Trj J DN DT KoP Kr *káč*, Szog C *káš*, Ni Šerk Kaz Szin *kaš*, O *käs* 'Vernügen, Freude, Lust, Wille' főnév alá sorolta be, ami mindenképpen azt jelenti, hogy etimológiai összefüggésüket kétségtelennek tekintette. Ez valóban így is van rendjén, jóllehet a 'Vernügen, Freude, Lust, Wille' és 'jeder' jelentések viszonya bizonyos magyarázatra szorul. A *káčəŋ* stb. származékban 'tetszés szerinti, tetszőleges' → 'bármely(ik)' → 'minden' jelentésfejlődés tehető fel. Ez számos, más nyelvből vett párhuzammal jól megtámogatható. Pl. or. *любой* 1. 'bármilyen, bármilyen, akármilyen', 2. 'bármelyik, akármelyik', vö. *любить* 'szeret' (Vasmer 1979: 77); német *beliebig* 'tetszés szerint(i)', *zu jeder beliebigen* 'Stunde' ~ *lieb* 'kedves, szeretett', *lieben* 'szeret'; lat. *Quisquis-libet* 'akárki' stb., *quamlibet* 'amennyi tetszik, akármennyire, ha még annyira is', *quālibet* 'akármerre, akármerre, mindenüvé', vö. *libet* v. *lūbet* 'tetszik' (Finály 1884/1991, Walde – Hofmann 1982). – Az osztj. *káčəŋ*, *kašəŋ* 'jeder' jelentésére bizonyára az or. *каждый*, nyelvj. *кажный* 'jeder' is hatott.

345. Osztják *tōwəλ* 'tatfa; Querholz'

Egy korábbi közleményemben (Rédei 1974: 365) megállapítottam, hogy a vog. (Kann) AL *taɣl'* 'Querholz (z.B. am Tisch, am Boden des Zubers usw.)' FK *pāsən-towl* 'Querholz am Tisch' (*pāsən* 'Tisch') AK FK Szo *towl-* 'zusammenfügen (mittels eines Querholzes)', osztj. (PD 2577) J *tōwəλ* 'Querholz im Boot (mit dem die Seitenwände gestützt werden)' a szembeszökő hangtani hasonlóság ellenére nem tartozik a **tuktə* 'Querholz, Querleiste (im Boote)' U családjába (→ *toχt* stb. ua., osztj. V *tōγət* stb. ua.), l. UEW 534. A szétválasztást hangtanilag indokoltam: A „K *toχət* stb. alakban a szóvégi *t* eredeti, ... s így különválasztandó az $\wedge$ (< **l*) hangot tartalmazó J *tōwəλ*-től.” Idézett cikkemben nem nyilatkoztam a vog. *towl-*, osztj. *tōwəλ* eredetéről. Most úgy látom, hogy az osztj. V *toγət*, Kaz O *toχət* 'Querholz' stb., vog. AK *tχt*, Szo *tōχət* ua. *t*-jét még az obi-ugorban képzőnek fogták fel és a produktívabb *l* képzővel helyettesítették (az *l* képzőre vonatkozóan l. Sauer 1967: 6kk.). A vog. *towl*, osztj. J *tōwəλ* szóról legutóbb l. Sipos 2002: 46).

346. Osztják *vantas-*, *-aś-* [*wāntaś-*] 'verekszik; sich raufen'

Osztj. (DEWOS 1602) LitKaz *vantas-*, *aś-* 'sich raufen, kämpfen; драться'. – E szót más forrásból nem ismerem.

Talán zürjénből való átvétel: **ven-d-aś-*, vö. (WUo) FV Sz I Ud *ven-* 'bezwingen, bewältigen (FV I Ud), im Disput besiegen', I *vened-* 'bestreiten, anfechten', Sz I *venśi-* 'disputieren, streiten', (Fokos-Fuchs) V *venlaś-* 'miteinander streiten, ringen, zanken, disputieren'.

Az átadó nyelvnek feltehető **vendaś-* formát a zürjénből nem tudjuk kimutatni. Számbajöhető lehetőség, hogy a *vened-* került át a Kaz nyelvjárásba: *wānat-* (> **wānt-*), amelyhez aztán az osztjákban a visszaható-kölcsönös cselekvés kifejezése céljából a zürjén eredetű, de eredeti osztják szavakban is gyakori *-aś* (< zürj. *-aś-*) kéző járult: **wāntaś-* 'verekszik, harcol; sich raufen; kämpfen'. Az *-aś* képzőre vonatkozóan l. Ganschow 1965: 105–106.

Az első szótagi magánhangzó-megfelelés szabálytalan, de nem példátlan (Toivonen 1956: 132).

347. Zürjén *ežes* 'ajtó; Tür'

A zürj. (WUo) VSz Pecs *ežes*, AV *ežes*, P (selt.) *eže:s* 'Tür', (Gen.) KP *užo:s* ua. félig deetimologizálódott szó. Az *es* utótag önállóan nem fordul elő, de megvan még a következő, ugyancsak elhomályosult összetételt alkotó szóban: (WUo) Pecs Lu Le Ud *iβes*, P *iβe:s*, I *eβes* 'Tür (Pecs Ud I, Pecs: eines Nebengebäudes); Tor, Pforte (Ud), Zaunpforte (Lu, Le)'. Az utótagként szereplő *es* etimológiai megfelelői: votj. S G *es*, K *ös* 'Tür'; finn *uksi* (*ukse-*) ua.; ?lapp N *uk'sâ* -vs- ua. (lapp < ?finn) (UEW 803).

Az előtag 'ajtó; Tür' értelemben megvan néhány zürjén nyelvjárásban: (WUo) Lu Le *ež* 'Tür', (Fokos-Fuchs) Le *ež* ua., Ud *ež-dor* 'vorderer Teil der Stube', (SrSIK) Ud *ejs*, Lu Le *ež* ua. A szó az ózürjénben *ežes* és *eis*, *ejis* alakokban van meg (Lytkin 1952: 139). Az *eis*, *ejis* formák esetében korábbi *eś* alakot kell feltennünk, amelyből az *ež* zöngésüléssel keletkezett. Az *ejs* (> *ejis*, *eis*) változatban a palatalizált *ś* alkotóelemeire bomlott: *j + s*. Vö. (SrSIK) *joś* ~ AV Ud *jojs*, AV *jojis*, Vm *jues*, I *jues* 'отрый, острые'; (uo.) *vośsa* ~ Vm I *voisa*, AV *vojisa*, Ud *vejsa* 'открытый, раскрытый' (l. még WUo 348, 367). Szórványosan *ž* > *iž* is van: (Wied) *rož*, *ruž* ~ *ruiz* 'Loch, Öffnung' (Uotila 1933: 167).

Az *ežes*, *ež* elemének távolabbi rokonsága: talán etimológiailag összetartozik a következő szócsaláddal: zürj. Sz *-vož*: *ker-ka-v*. 'Raum vor dem Haus' (*ker-ka* 'Haus'), P *ož* 'Vorderseite, Raum vor etw.', KP *už* 'Vorderraum, Vorderes'; votj. Sz *až*, K G *až*, *až* 'Vorderteil, Vorderraum...'; finn *otsa* 'Stirn' stb.

(KESK). A szócsaládra vonatkozóan – a zürj. *ežes* nélkül – l. UEW 339: *oŋca 'Vorder-, Vorderes, Vorderteil' FP, ?FU. Az őspერი alapnyelvre *ož (> *wōž/*uōž) tehető fel. Ebből a *ž* palatalizáló hatására *ož (> *wōž/*uōž) fejlődött. A KESK szerint az őspერი eredeti jelentésként 'передняя, фасадная, дверь; elülső, homlokzatoldali ajtó' tehető fel. Az egyeztetést az teszi bizonytalanná, hogy a (másodlagos) szókezdő *v*-nek az *ežes* szóban semmi nyoma sincs. Talán az *o > *wō (> *ō* > *wō*) hangváltozás az *ežes* (< *ož-*ös*) szóban egyáltalán nem ment végbe, mivel már nem éreztek összefüggést az *ež* (< *ož < *ož) előtag és az *ož* 'Vorderes' szó között.

348. Zürjén *kabackej jegar* 'iszákos; Trunkenbold'

A címként szereplő zürjén kifejezést a következő forrásokból tudom adatolni: (Wied) *kabackej jegar* 'Stammgast in der Schenke', (WUo) *Ud kabackej j.* 'Schimpfw. der oft in der Schenke sitzt', (Fokos-Fuchs) *V kabackej j.* 'Säufer, Trunkenbold; ein ständig in der Schenke Sitzender' (?»Schenken-Georg»), *V kabackej jergil'* ua., (SrSIK) *SzKr kabackej jegar*, *Ud kabackej j.* 'пьяница, алкоголик, пьянствующий по кабакам'.

Ez a jelzős szerkezet oroszból való átvétel: az előtag az or. *кабацкий* 'kocsmai, csapszéki' szóval azonos. Az utótag (*jegar*) eredete már nem ilyen világos, ám valami módon összefügg az or. *Егѳр, Егѳрыѳ* (= *jegor, jegerij*) 'Georg', óor. *Jegorej*, nyelvj. *Jogor* névvel. Ez a név a zürjénben *jogor, jegir, jogorej* (Wied, WUo, Fokos-Fuchs) alakváltozatokban él. A zürj. *jogor* alapján orosz nyelvjárási *jogor* (ejtésben: *jogər*) alakkal kell számolnunk, melynek a zürjénben hanghelyettesítéssel **jogar, jegar* felelhet meg. Nem lehetetlen, hogy a *jegar* hangalaki fejlődésére a *jegra* 'obi-ugorok (osztjások és vogulok)' szó is hatott (ez utóbbira vonatkozóan l. KESK).

349. Zürjén *l'amba* 'lógó fülű; mit hängenden Ohren'

A zürj. (SrSIK) *Ud l'amba* 'вислоухий; lógó fülű, kajla', *l'amba pon* 'вислоухая собака; lógó fülű kutya' számomra a megadott szótár *Ud* nyelvjárása *Osztrovo* falvából ismeretes. A szóbelseji *mb* és a szóvégi *a* miatt nem tartozhat a zürjén nyelv ősi szókincsébe. Úgyvélem, hogy a *l'amba* jurák-szamojéd jövevényszó, vö. (Leht 231) *O l'āmpo-ttā* 'mit den Flügeln schlagen', *OP l'āmpadā* 'wedeln (z.B. mit dem aus einem Gänseflügel gefertigten Fächer die Mücken vom Gesicht weg)', (Ter) *l'āmba* 'движение воздуха, ветер', *l'āmba* 'спуститься слететь взмахивая крыльями', 2. 'проникнуть внутрь чума (... о ветре), взмахнуть крыльями (о птице).

350. Mordvin *čud'i-ved'* 'river'.

A folyó neve mordvinul: (Paas) E *lej*, M *läj* 'Fluß, Bach, Schlucht'. E szónak biztos megfelelője van a lappban: N *lække* -*æg- 'depression, hollow (in terrain), dell, valley' (l. *läkä* 'Tal /eines Flusses/, Vertiefung' FW, UEW 685). Az uráli *joke 'Fluß' megfelelője lehet a mordvinban a csak tulajdonnévként előforduló E *šov* 'der Fluß Mokscha' (l. UEW 99). A ?-lel idevont cseremisiz szavakról (KH *šov*: *j.-wät* 'fließendes Wasser, Fluß', B *šovn-wüt* 'fließendes Wasser', KH U *šov*- 'fließen, rinnen', UEW 99) Bereczki (1991: 9–11) meggyőzően bebizonyította, hogy ezek egyrészt csuvasból való átvételek (*šov*- 'fließen' < csuv. *šov*- ua.), másrészt részleges tükörfordítások a csuvasból: *šovn-wüt* 'fließendes Wasser' < csuv. *šovn šiv* ua., *šov-wät* 'fließendes Wasser' > csuv. *šov-šiv*. Ugyancsak törökből – bizonyára a bolgár-törökből – való tükörfordítás a m. *folyó*, *folyóvíz* is (Bereczki: i. h. 10–11). A korai ómagyarban megvolt még a *jó 'Fluß' szó (l. MSzFE, UEW 99).

A mordvin-csuvas (bulgár-török) kapcsolatok szempontjából figyelmet érdemel a következő mordvin szó is: (MdWb) E *čud'i-ved'* E 'Über schwemmung, Fluß' (*čud'e*- 'fließen, rinnen', E *čud'i*, M *šud'i* 'fließend'), (Fischer – Gulya 74) E *tschúdi-wied* 'Fluß'. A mordvin összetétel ugyancsak a csuv. *šovn šiv* 'fließendes Wasser, Fluß' tükörfordítása.

Irodalom

- Bereczki, Gábor (1991), Tsch *šovn-wüt* ~ ung. *folyóvíz* 'Fluß'. In: *Varia Eurasiatica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*. Szeged.
- Černecov, V. N. [Чернецов, В. Н.] (1949), Adalékok az obi-ugorok nemzetiségi szervezetének történetéhez. Budapest.
- Černecov, V. N.– Černecova, I. Ja. [Чернецов, В. Н. – Чернецова, И. Я.] (1949), *Краткий мансийско–русский словарь*. Москва – Ленинград 1936.
- Finály Henrik (1884/1991). *A latin nyelv szótára*. Budapest.
- Fischer, Johann Eberhard, *Vocabularium Sibiricum* (1747). *Der etymologisch-vergleichende Anteil*. *Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia* Bd. VII. Bearb. und hrsg. von János Gulya. Frankfurt am Main etc. 1995.
- Ganschow, Gerhard (1965), *Die Verbalbildung im Ostjakischen*. Wiesbaden.
- Gulya János (2003), Széljegyzetek az indoeurópai-finnugor kutatásokhoz. In: *Permistica et Uralica. Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére*. *Fenno-Ugrica Pázmániensia* I. Piliscsaba 79–82.
- Lytkin, V. I.– Guljaev, E. S. [Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С.] (1970/1999), *Краткий этимологический словарь коми языка*. Москва 1970. Переиздание с дополнением. Сыктывкар 1999.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1952), *Древнепермский язык*. Москва.

- Mayrhofer, Manfred (1963), Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Band II. Heidelberg.
- Munkácsi Bernát (1910), Vogul Népköltési Gyűjtemény. II. kötet, második füzet. Budapest.
- Passonen, H. – Donner, Kai (1926), Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten on der Konda und am Jugan. Helsingfors.
- PD = Paasonen Donner 1926
- Rédei Károly (1974), Szófejtések. NyK 76: 364–368.
- Rédei, Károly (1986), Zu den indogermanisch–uralischen Sprachkontakten. Wien.
- Riese, Timothy (2001), Historische Nominalderivation des Wogulischen. Wiesbaden.
- Ter = Tereščenko 1965
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1965), Ненецко–русский словарь. Москва.
- Sauer, Gert (1967), Die Nominalbildung im Ostjakischen. Berlin.
- Sipos Mária (2002), Az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi I. NyK 99: 7–56.
- Steinitz, Wolfgang (1938, 1980), Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien. Ostjakologische Arbeiten IV, 92–107. Budapest.
- Toivonen, Y. H. (1956), Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF 32: 1–169.
- Uotila, T. E. (1933), Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. MSFOu 65.
- Vasmer, Max (1979) Russisches etymologisches Wörterbuch. Zweiter Band. Heidelberg.
- Walde, A. – Hoffmann J. B. (1982), Lateinisches etymologisches Wörterbuch I–II. Heidelberg.
- Widmer, Anna (2000), Die poetischen Formeln der nordostjakischen Heldendichtung. Wiesbaden.